

**СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ КАТЕДРА „ЕТНОЛОГИЯ“**

ЛАЛО ПАЦЕВ КАМЕНОВ

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертационен труд на тема:

**РЕФЛЕКСИВНА КАРТИНА НА ДИСКРИМИНАЦИОННИТЕ ФАКТОРИ
В СФЕРАТА НА СРЕДНОТО ОБРАЗОВАНИЕ (2012 – 2017)**

за присъждане на образователната и научна степен „Доктор“

Научно направление : шифър 3.1 „Социология, Антропология и науки за Културата“

Научен ръководител:

Проф. д-р Ирина Колева

София, 2021

Дисертационният труд е обсъден на заседание на катедра „Етнология“ към Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ на 13.07.2021 г. и е насочен за защита пред специализирано научно жури по научна специалност 3.1 „Социология, Антропология и науки за Културата“.

Дисертационният труд е с обем 325 страници, от които 305 страници са текст-изложение и 20 страници приложения. Структурата му включва увод, три глави, изводи, заключение, литература, библиографска справка на документи, списък на 81 респонденти и приложения в електронен вид.

Използваната литература включва 172 заглавия, от които 114 източници на кирилица и 58 на латиница. Базисната библиография включва 52 документа. В началото е изведен списък с графики и фигури от етнопсихологическото изследване.

Включени са девет приложения в електронен вид: Въпросник за типологизиране на причините за проява на дискриминационни фактори в сферата на средното образование в България, Модел на образователна политика на училище в интеркултурна образователна среда, Национално представително изследване: „Стереотипи и предразсъдъци в учебници, учебни помагала и образователни програми и планове в подготвителното и основното образование“, „Застъпническа кампания за толерантно образование „Да отгледаш ксенофоб“, „Семиотика на себе си и другия“, Полуструктурирани интервюта по първи изследователски етап, Полуструктурирани интервюта по втори изследователски етап, полуструктурирани интервюта по трети изследователски етап, Полуструктурирани интервюта по четвърти изследователски етап, полуструктурирани интервюта по пети изследователски етап.

В увода на дисертационния труд е обоснована актуалността и значимостта на емпирико-теоретичното етнопсихологическо изследване. Дисертацията е разделена на три теоретични глави.

В първа глава от дисертационният труд е направен функционален анализ на политиките на МОН в сферата на средното образование в Р. България. В нея се акцентира на етнопедагогическите основания на анализиранияте политики.

Във втора глава на дисертационният труд са анализирани етнопсихологическите аспекти на рефлексивната картина за проява на дискриминационни фактори в сферата на средното образование в Р. България в периода 2012 – 2017 година.

В трета глава е представен изследователски модул: Рефлексивна картина на дискриминационните фактори в сферата на средното образование в Р. България (2012 – 2017 г.) - диагностични и технологични аспекти. Представен е качествен експертен и емпиричен количествен етнопсихологически и етнопедагогически анализ (лична рефлексивна техника) и графичен дизайн на теоретика-емпиричен рефлексивен модел. Направени са извади по типологията на поставените задачи. В заключението са формулирани препоръки и парадигми за бъдещи изследвания.

Публичната защита на дисертационния труд ще се състои на 2021 г.
отч. в СУ „Св. Климент Охридски“, на заседание на научно жури в състав:

Председател на научното жури:

доц. д-р Илия Илиев

Членове:

проф.днк Маргарита Карамихова

проф. д.и.н. Георги Колев

проф. дин Лучиян Милков

проф. д-р Ирина Колева

СЪДЪРЖАНИЕ:

❖ ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	4
❖ ЗНАЧИМОСТ НА ЕТНОПСИХОЛОГИЧЕСКОТО ИЗСЛЕДВАНЕ	4
Цел на дисертационното изследване	5
Задачи на дисертационното изследване	5
Предмет на дисертационното изследване	6
Обект на дисертационното изследване	6
Хипотеза на дисертационното изследване.....	6
❖ МЕТОДОЛОГИЯ И ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ МЕТОДИ НА ЕТНОПСИХОЛОГИЧЕСКОТО ИЗСЛЕДВАНЕ.....	6
Основни изследователски методи в дисертационното изследване са	7
❖ ОСНОВНО СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	8
ПЪРВА ГЛАВА: ФУНКЦИОНАЛЕН АНАЛИЗ НА ДИСКРИМИНАЦИОННИТЕ ФАКТОРИ В СФЕРАТА НА СРЕДНОТО ОБРАЗОВАНИЕ В БЪЛГАРИЯ (етнопедагогически основания).....	8
ВТОРА ГЛАВА: РЕФЛЕКСИВНА КАРТИНА И ДИСКРИМИНАЦИОННИ ФАКТОРИ (етнопсихологически аспекти).....	10
ТРЕТА ГЛАВА: РЕФЛЕКСИВНА КАРТИНА НА ДИСКРИМИНАЦИОННИ ФАКТОРИ В СФЕРАТА НА СРЕДНОТО ОБРАЗОВАНИЕ (2012 – 2017) (диагностични и технологични аспекти)	13
Етнопсихологопедагогически модел за превенция на дискриминационните фактори в сферата на средното образование	13
Приложения на теоретико–емпиричният модел.....	18
Ограничения за приложението на теоретико-емпиричният модел.....	19
❖ ИЗВОДИ.....	21
Хипотезата	29
❖ ЗАКЛЮЧЕНИЕ	30
❖ ANNOTATION.....	34
❖ ОСНОВНИ ПРИНОСИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	35
➤ В теоретичен план:.....	35
➤ В изследователски (емпиричен) план:	35
❖ ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННОТО ИЗСЛЕДВАНЕ:.....	36

❖ ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

АКТУАЛНОСТ НА ЕТНОПСИХОЛОГИЧЕСКОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Правата на човека са неотменими и не могат да бъдат загубени, тъй като са свързани със самия факт на човешкото съществуване. Присъщи са на всички човешки същества, взаимно зависими са, неделими и универсални, което означава, че се прилагат еднакво за всички хора навсякъде по света и без ограничение във времето. Всеки човешки индивид е с правото да се ползва от тях, без значение на своите характеристики: раса, националност, етническа принадлежност, цвят на кожата, пол, сексуална ориентация, увреждане, език, религия, политическо или друго убеждение, социален произход и др. Универсалността на правата на човека обаче по никакъв начин не застрашава богатото разнообразие от хора или различни култури и не е синоним на „еднообразие“.

Въпреки наличието на задължителна нормативна уредба за спазване на правата на човека, регламентираща правото на всеки на образование без различно третиране и дискриминация, реалността доказва, че не всички могат да се възползват от това право с една и съща сила и степен на ефективност. Дискриминационните проявления са трудно разпознаваеми и са едни от най-често срещаните, чрез които се нарушават правата на човека. Нетолерантността е липса на уважение към практики и вярвания, различни от собствените. Дискриминацията и нетолерантността са тясно свързани понятия и се проявяват в широк спектър и под много форми. Дискриминацията често е резултат от съществуващи стереотипи и предразсъдъци, изградени по различни начини и под въздействието на различни фактори. Последниците за хората, спрямо които е насочена, са устойчиви и директни, но има и косвени и негативни и за обществото като цяло. Дискриминацията възниква и в случаите, когато хората се третирани по-малко благоприятно, отколкото други хора в сравнима ситуация само защото принадлежат или се възприемат като принадлежащи към определена група хора, носители са на някои или на няколко от характеристиките възраст, увреждане, етническа принадлежност, произход, политическо убеждение, раса, религия, пол, сексуална ориентация, език, националност, образование и др.

❖ ЗНАЧИМОСТ НА ЕТНОПСИХОЛОГИЧЕСКОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Значимостта на изследвания научен проблем се предпоставя от необходимостта за гарантиране на условия за образование във връзка с целите за устойчиво развитие на всяко общество. При този тип образование се изисква прилагане на етнопсихологически и етнопедагогически подходи за разработване и апробация на модели, за ангажиране на общностите в постигането на устойчива промяна.

Периодът 2012 – 2017 г. е съществен за проследяване на този процес, в тясна връзка с процеса на хармонизиране на българското законодателство и демократизиране на българското общество, в частност – на образователната система. Законът за предучилищното и училищното образование (в сила от 1.08.2016 г.) въвежда важни акценти: насърчаване и развитие на индивидуалните интереси и способности на

учениците; формиране на личностните компетентности от етнопсихологическа гледна точка и усвояване на специфични знания и компетентности за възприемане на ценностите на демократичното общество; осигуряване на подкрепяща среда за учениците и за равноправно и ефективно участие в образователния процес чрез гарантиране на архитектурен, информационен и комуникационен достъп в училищата, разработването на специални учебни планове и програми, отпечатването на адаптирани учебници и учебни помагала, подготовката на учителите, въвеждането на интеркултурното образование.

Мотивите ми да избира за изследване времеви период 2012 – 2017 г. са, че той се характеризира с редица промени в законодателната уредба на МОН, обуславящи реформи в българското образование по посока на стратегии и политики. Основополагаща е философията на Закона за предучилищното и училищното образование (ЗПУО), чрез който се въвеждат държавните образователни стандарти, които да се реализират в периода от четири години с последваща актуализация. През този период се извършиха и редакция и актуализация на някои държавни образователни стандарти, които засягат настоящото дисертационно изследване.

Ето защо целта, задачите, предмета, обекта и хипотезата на дисертацията са:

Цел на дисертационното изследване

Целта е да се разработи етнопедагогически теоретико-емпиричен модел за превенция на дискриминационни фактори в сферата на средното образование у нас на базата на определяне на етнопсихологическите условия за неговото приложение и ограничения.

Задачи на дисертационното изследване

1. Да се извърши функционален и SWOT етнопедагогически анализ на дискриминационните фактори в сферата на средното образование у нас спрямо прилагането на стратегически и директивни документи в периода 2012 – 2017 г.
2. Да се извърши класификация на съществуващите в системата на средното образование дискриминационни фактори.
3. Да се извърши типологизиране на причините за възникване на дискриминационните прояви в монокултурна и интеркултурна образователна среда.
4. Да се установи видът връзка (обратна и/или съществена) за превенция на дискриминационните фактори в сферата на средното образование у нас през научната призма на аспектите на феномена на рефлексията в етнопсихологически план.

5. Да се изследват установките и информираността на педагогически специалисти: учители и директори на училища, за проява на дискриминационни фактори в сферата на средното образование у нас след влизането в сила на ЗПУО (2016).
6. Да се изследват установките и информираността на образователни експерти за проява на дискриминационни фактори в сферата на средното образование у нас след влизането в сила на ЗПУО (2016).
7. Да се извърши анализ на лична рефлексивна техника.

Предмет на дисертационното изследване

Предметът е етнопедагогическата специфика на рефлексивната картина на българското средно образование в периода 2012 – 2017 г.

Обект на дисертационното изследване

Обектът са етнопсихологическите маркери на типологията за причините и предпоставките за възникване на дискриминационни прояви в сферата на средното образование у нас в периода 2012 – 2017 г. и мерките за превенцията им.

Хипотеза на дисертационното изследване

Анализираната и представена рефлексивна картина на дискриминационни фактори в сферата на средното образование у нас през периода 2012 – 2017 г. ще спомогне за разработване и приложение на актуален теоретико-емпиричен модел за превенция на тяхното въздействие в етнопсихологопедагогически план.

Темата на дисертационното изследване е проектирана във времеви период 2012 - 2017 г. за функционален и SWOT на нормативни документи на МОН, след влизане в сила на ЗПУО (2016), както и предходният период на неговото разработване, в работните групи на който съм участвал активно.

❖ МЕТОДОЛОГИЯ И ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ МЕТОДИ НА ЕТНОПСИХОЛОГИЧЕСКОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Методологията на етнопсихологическото изследване е подчинена на рефлексивния (по И. Колева) и хронологичния подход.¹

Концептуалните постановки на дисертационното етнопсихологическо изследване са кодирани с рефлексивния подход, относно ценностно ориентираните маркери (по И. Колева, 2008).² Те се свеждат до следната теза за разбирането на ценностно ориентираното поведение на субекта като особено психическо образование, изпълняващо специфична функция в структурата на личната стратегия на социална

¹ Колева, И. Етнопсихопедагогика на родителя: Етнокултурна образователна практика за взаимодействие с родителя от ромски произход, 2007; <http://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/33765>.

² Колева, И. Етнопсихологически модел на образователното взаимодействие, 2008; <http://digilib.nalis.bg/xmlui/handle/nls/33766>.

ориентация. То е насочено към реализиране на съдържанието на личностните ценности при изпълнението на актовете на вътрешния избор на мотиви и цели.³

Разработеният теоретико-емпиричен модел представя възможните връзки на подходи и методи за превенция на дискриминационните фактори в сферата на средното образование в неговите ограничения и възможност за приложение в образователните институции на Република България.

В психологическия механизъм за формиране на ценностно ориентирано поведение у субекта целеполагаща единица представлява способността за социална ориентация у него. В структурата на способността за социална ориентация се реализират използваните вече от субекта знания на висшите равнища на социална регулация – в актовете му на вътрешен избор на мотиви, цели и постъпки.

Основни изследователски методи в дисертационното изследване са

- Кабинет анализ на документи и архиви по приключили проектни дейности в сферата на недискриминацията в средното образование (2012 – 2017).
- Описание на отделен случай от личната ми професионална практика по дела в Комисията за защита от дискриминация (2012 – 2017).
- Контент анализ на нормативни документи и образователни политика на МОН (2012 – 2017).
- Анализ въз основа на лична рефлексивна техника от позицията на принадлежност към етническа идентичност и сензитивност (2012 – 2017).
- Проучване и сравнителен анализ на уебизточници и документи за наличието на дискриминационни фактори в сферата на средното образование (2013 – 2017).
- SWOT и функционален анализ на мерки на МОН – ЦОИДУЕМ за преодоляване на дискриминационни фактори в сферата на средното образование – лична рефлексивна техника.
- Полуструктурирани интервюта с експерти в сферата на средното образование и експерти от: държавната администрация, висши училища у нас, национално представителни неправителствени организации, работещи в сферата на образователната интеграция и правата на човека.
- Въпросник с отворени и затворени въпроси с експерти в сферата на средното образование у нас , като : преподаватели от висши училища у нас, представители на НПО сектора, директори на училища и независими експерти.

³ Пак там.

❖ ОСНОВНО СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

ПЪРВА ГЛАВА: ФУНКЦИОНАЛЕН АНАЛИЗ НА ДИСКРИМИНАЦИОННИТЕ ФАКТОРИ В СФЕРАТА НА СРЕДНОТО ОБРАЗОВАНИЕ В БЪЛГАРИЯ (етнопедагогически основания)

В тази глава са обособени три основни параграфа, свързани с функционален анализ на политиките на МОН в системата на средното образование в Р. България в посоченият исторически период и време.

Извършен е функционален анализ на практики на Комисията за защита от дискриминация при прилагане на Закона за защита от дискриминация в сферата на средното образование.

Извършен е и функционален и SWOT анализ на стратегически документи на МОН, свързани с превенция на дискриминационни практики, а именно: Национална стратегия за учене през целия живот, стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства, стратегия за намаляване на преждевременно напусналите образователната система деца и ученици

В тази глава са анализирани и дискутирани директивни документи за превенция на дискриминационните фактори в сферата на средното образование, като: Националната стратегия за интеграция на ромите (2012 – 2020), Законът за предучилищното и училищното образование (2016), Държавни образователни стандарти към закона, като :Държавният образователен стандарт по приобщаващо образование (2016 – 2017), Държавният образователен стандарт по гражданско, здравно, екологично и интеркултурно образование, в частта гражданско и интеркултурно образование (2016 и други.

Българската образователна система се характеризира с тенденцията общообразователните институции да бъдат мултиетнически – от деца и ученици, които са носители на етнокултурни, етнически, религиозни и езикови различия. Това е все по-често срещана характеристика, а интеркултурността, като взаимодействие между тези различия, се превръща от необходима в задължителна за прилагане. В съответствие със Закона за предучилищното и училищното образование компенсиращите политики за личностно и образователно развитие са съществен елемент от националната образователна политика. Транспонирането на редица директиви в националното законодателство установи изпълнението на тези политики чрез прилагането на насърчителни образователни мерки.

В периода 2012 – 2017 г. българското общество е част от европейската общност с нейните културни и духовни ценности, което налага в условията на демократичност да се развиват нагласи, знания и компетентности, необходими за развиването на едно социално ориентирано поведение, основаващо се на гражданско съзнание.

На базата на извършеният от мен SWOT и функционален анализ на

образователни политики в посоченият исторически времеви период смятам, че трябва да се изгради институционален механизъм за координация на изпълнението на политиките и да се предприемат следните мерки:

- въвеждане на финансови стимули за училищата (например преждевременното напускане на училище може да бъде един от критериите при предоставянето на държавни субсидии за училищата);
- акцент върху ранното идентифициране на затрудненията при учене заедно с целенасочена подкрепа;
- създаване на условия за подкрепа на личностното развитие на всяко дете и ученик с фокус върху тези в риск от отпадане и/или върху групата на никога непосещаващите училище и на преждевременно напусналите училище;
- подобряване на сътрудничество между отделните заинтересовани страни, участващи в дейностите за подкрепа на учениците.

Конкретната педагогическа насоченост на образователните институции трябва да бъде към осъществяване на образователни мерки, групирани в три категории: ***превенция, интервенция и компенсация.***

Превенцията предполага предвиждане на рисковете и предприемане на действия преди възникването им.

Интервенцията означава да се диагностицират причините за създадените рискове, но чрез педагогическата намеса да се направи опит да се преодолеят или да се засилят действието на защитните фактори.

Компенсацията се прилага, в случай че образованието не се е развило по план, и дава втори шанс за учене или увеличава възможностите за обучение през целия живот.

ВТОРА ГЛАВА: РЕФЛЕКСИВНА КАРТИНА И ДИСКРИМИНАЦИОННИ ФАКТОРИ (етнопсихологически аспекти)

Във втора глава на дисертационното изследване се извършва ситуационен анализ на рефлексивна картина за проява и превенция на дискриминационните фактори в сферата на средното образование у нас от етнопсихологическо научно гледище.

Тук са разгледани, сравнени и анализирани направления, школи и учени в областта на междуетническата рефлексия и мултиетническа рефлексия и образователна интеграция на ученици от етническите малцинства.

Представена е рефлексивна картина на образователното взаимодействие в междуетническа среда в българското и европейското образователно пространство.

Доказана е ролята на рефлексивният подход в системата на средното образование у нас, особено при влизане в сила на закона за предучилищното и училищно образование (2016).

В новите международни документи за развитие на европейското средно образование рефлексията е изведена с ранг на съществен елемент в структурата на „ключовите образователни компетенции“, необходими за всеки в „обществото на знанието“. Прегледът на теоретичните постановки, които третира рефлексивната проблематика, разкрива доминиращото внимание към началното формиране на компетенциите за интелектуалната и личностна рефлексия като налични, докато компетенциите за диалогова и праксиологическа рефлексия привидно са отложени за по-късен етап. „Същността на рефлексивната диалогова компетенция най-общо се изразява в способността на човека мислено да се раздели със своята гледна точка; да приеме гледната точка на своя събеседник, без обаче да се конфронтира с него; да се постави на негово място (приемайки гледната му точка), за да разбере по-добре неговите мисли, логика и подбудите, накарали го да предприеме определеното действие.“⁴

Рефлексивният подход притежава традиции в българската наука и представлява неоспорим български принос в рефлексивната проблематика. Основоположник на концепцията е Г. Ангушев (1979). В педагогическо-психологически план негови следовници са: Г. Колев, Л. Милков, В. Василев, В. Матанова, Р. Стаматов, Н. Александрова, М. Легурска, М. Оракова и др. В етнопсихологически и етнопедагогически план – И. Колева (1986 – 1990), Г. Благомилова, П. Зарев, А. Андреев, Г. Богданов и др., които допринасят както за разработването на самата концепция за рефлексивния подход, така и за конкретното приложение на постановките ѝ в различни страни на образователния процес.

Интерес представляват търсенията на Г. Ангушев в областта на психическата саморегулация на индивида. „Той свързва саморегулацията с развиващия характер на

⁴ Каменов Хр. (2019), сп. Българска наука бр.140
<https://nauka.bg/rolyata-refleksiyata-razv-lichnostta-uchenika-nachalnoto-uchilishte/>.

обучението и посочва системния подход като оптимален път за нейното изучаване. Според него „структурата на различните степени на психическа регулация зависи от конкретната система на обучение, осигуряваща формирането на научно-теоретично мислене“.⁵ За първи път в българското психологическо пространство Г. Ангушев обобщава и анализира фундаментален научноизследователски опит на три научни психологически института (сега в Русия, Беларус и Грузия) относно саморегулацията на психическите процеси на индивида. „Това представлява уникален принос в българската психология и дава началото за създаване на парадигмите на рефлексивния подход и неговото приложение на всички етапи на образователната ни система. Ученият създава научна школа в областта на педагогическата психология и специалната педагогика. Авторите, занимаващи се с проблемите на рефлексията и поддържащи това гледище, разграничават различни видове и типове рефлексия, които се систематизират в четири аспекта: личностен, интелектуален, комуникативен и кооперативен.“⁶

Въз основа на направения преглед на съвременните психологически изследвания се установява, че голяма част от философите разглеждат понятието „осъзнаване“ като елемент или средство на елементарната рефлексия. Интересно е да се отбележи, че психолозите заимстват термина „рефлексия“ от философията, като обогатяват и конкретизират неговия семантичен обем (Г. Ангушев, 1979; 1991; И. Колева, 1990; 1993; 1997; 2003; 2012; 2018; В. Василев, 2006 и др.)

И. Колева извежда, че самосъзнанието и познанието се разглеждат като структурни елементи на съзнанието. Те се осъществяват с помощта на рефлексията, чието основно средство е осъзнаването.

Антропологичните науки се обръщат към рефлексията като инструмент за моделиране на различни процеси.

Предлаганата от И. Колева „образователна парадигма в междуетническа среда е значима за изграждането на технологията на прилагането на модели за образователна интеграция с внедрена технология на модели за превенция и преодоляване на дискриминационните фактори и образователните неравенства в условията на образователно взаимодействие в средното образование.

Рефлексията може да бъде теоретичен фундамент за създаване на технологии в сферата на образованието с ясно изразена интегративна същност. Необходимостта от базови подходи, концепции, теории в науката за обществото и човека и в етнопсихологията на образователното взаимодействие все по-ясно се налага в образователните практики.⁷ Рефлексивната технология е технология, съдържаща

⁵ Ангушев, Г. Саморегулация на психичната дейност на ученика, 1979.

⁶ Колева И. (2016) – Рефлексивния подход: Методология, парадигми и факти (в системата на образователното взаимодействие), сп. Стратегии на образователната и научната политика.

⁷ Андреева А (2017 г) Рефлексивен модел за развитие на квалификационните дейности в системата на училищното образование
<http://ao+1.bg/?cat=7>.

рефлексивни процедури при нейното прилагане, основаващи се на четирите аспекта на рефлексията: комуникативен, кооперативен, интелектуален и личностен.⁸

Процесът на образователна интеграция е определен като институционален процес, при който образователни субекти, носители на етнокултурни специфики, си взаимодействат в единна образователна среда, като в процеса на обучение и възпитание формират интеркултурни компетентности и споделени граждански ценности, запазвайки своята етнокултурна идентичност и получавайки равни възможности за социална реализация.

В приложното поле на средното образование рефлексивният подход има пряка реализация. Немислимо е реализирането на процесите на образователна интеграция и приобщаващо образование и най-вече осъществяването на стандарта интеркултурно образование без интегративни етнопедагогически и етнопсихологически технологии.

Етнопедагогическият подход определя избора и структурирането на дидактометрично съдържание по изучавани предмети с ценностно ориентирана възпитателна парадигма.

Етнопсихологическите подходи, определят разработването и прилагането на конкретна етнопедагогическа технология в основните и допълнителните форми на взаимодействието в образователната институция.

Все по-убедително във философията на концепциите за развитие на политики в българското средно образование като основополагащ се използва подходът за обвързване на развитието на образователния субект с неговия индивидуален статус.

⁸ Колева, И. Рефлексивният подход Методология, парадигми, факти. – В: Стратегии на образователната и научната политика, 2016, бр. 2, 2016.

ТРЕТА ГЛАВА: РЕФЛЕКСИВНА КАРТИНА НА ДИСКРИМИНАЦИОННИ ФАКТОРИ В СФЕРАТА НА СРЕДНОТО ОБРАЗОВАНИЕ (2012 – 2017) (диагностични и технологични аспекти)

Една от основните характеристики на Закона за защита от дискриминация е инкорпорирането в него на международните директивни документи в различните сфери на обществения живот, гарантиращи отделни права на българските граждани. Във функционалните компетентности на органа за равнопоставеност съществена е превантивната дейност. Във връзка с това е осигурена възможност за проследяване на обществените нагласи, измерване на степента и честотата на различните форми на дискриминационните деяния в определени области и сфери, обследване на поднормативната уредба относно текстове, предизвикващи непряка дискриминация или създаващи предпоставки за различно третиране на отделни групи от обществото. Едно от най-важните правомощия за изпълнение на превантивната дейност е възможността за реализиране на независими проучвания.

Етнопсихологическото изследване е разгърнато на пет етапа.

Представените четири етапа на изследването не са описание на проектни дейности, а завършен научно – изследователски резултат на моите търсения през тези години. Моето лично участие в тези научни изследвания се позиционира от разработената концепция до нейното приложение в личен изследователски план.

Петият етап представя изследване, което извърших по време на докторантската ми програма с експерти в областта на средното образование у нас. Полуструктурираните интервюта са направени с респонденти, в качеството си на педагогически и непдагогически специалисти от образователни институции у нас. Той проектира виждането ми за приложение на разработения надграден теоретико – емпиричен модел, както и възможните рискове за неговото приложение и техните ограничения.

Етнопсихологопедагогически модел за превенция на дискриминационните фактори в сферата на средното образование

Графичен дизайн на емпирико-теоретичния модел

Графичният дизайн на модела е в продължение на апробирането, адаптирането и развитието на създадените модели на рефлексивната школа в лоното на етнопедагогиката. (по И. Колева:) Това е свидетелство за едно развитие в научен план и научен синтез на изследваните научни обекти в полето на етнопсихологията на образователното взаимодействие.⁹

⁹ Колева, И. Рефлексивни етнопсихологически проекции на интеркултурното образование. Софийски университет: Департамент за информация и усъвършенстване на учителите, 2014.

ТЕОРЕТИКО – ЕМПИРИЧЕН МОДЕЛ НА ИНТЕГРАЦИЯ, ЧРЕЗ ВЪНШНА И ВЪТРЕШНА ОБРАЗОВАТЕЛНА СРЕДА

ДФ – дискриминационни фактори
 ФПВ – Форми на педагогическо взаимодействие
 ИОС – Интеркултурна образователна среда

Целеполагащ елемент на теоретико-емпиричния модел е превенцията на дискриминационните фактори в сферата на средното образование у нас.

Превенцията е свързана с постигането на критично ниво на обществен консенсус.

Като обществен консенсус може да се разглежда приемането на социалната норма, която е обсъдена и осъзната от членовете на общностите. Критичното ниво на този обществен консенсус биха били достатъчно на брой и достатъчно влияещи общности, които да осигурят приемане и устойчивост на тази социална норма.

Етнопедагогическите и етнопсихологическите условия за достигане на обществения консенсус биха били:

Степен на информираност на родителите по отношение на процесите на явна и скрита дискриминация и тяхната алтернатива.

Степен на убеденост във вредните последствия от проява на дискриминационно поведение в училище.

Степен на убеденост в ползите от позитивно ориентирани етнопсихологически подходи на възпитание.

Приемане на социалната норма на прилагане на рефлексивният подход в етнокултурна образователна среда.

Активни действия в посока на запазване на социалната норма.

Условията за достигане на критично ниво, което да влияе устойчиво върху нагласите за проява на стереотипи, предразсъдъци и стигми, се изразяват в:

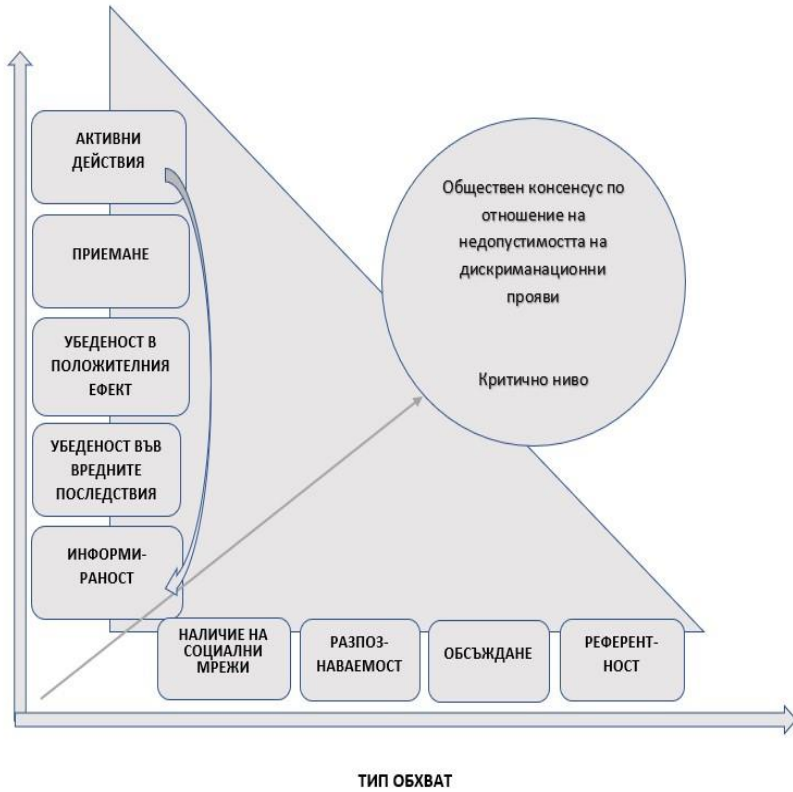
Наличие на устойчиви социални мрежи, чиито социални норми предполагат недопустимост на дискриминационни прояви в системата на средното образование

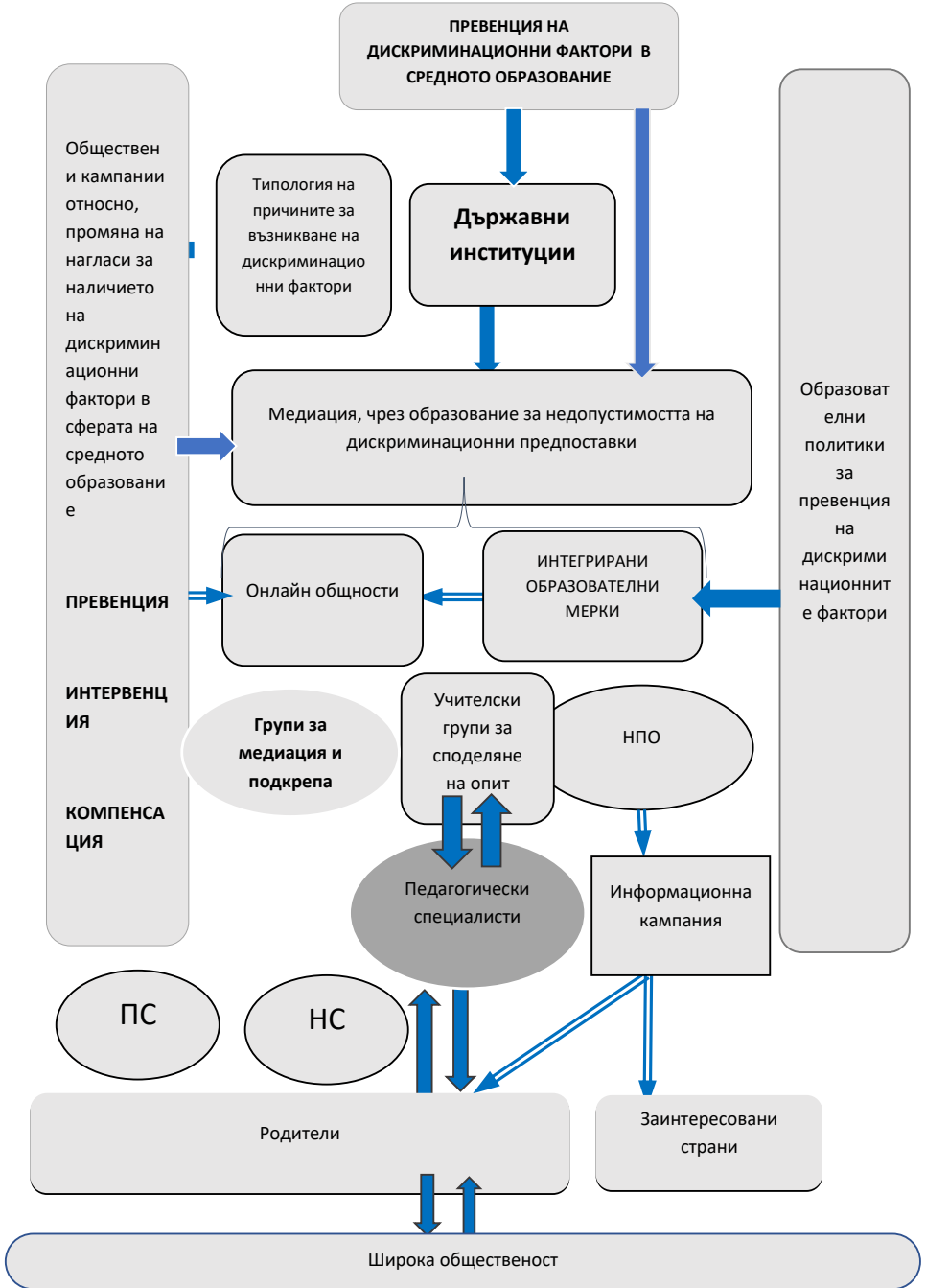
Разпознаваемост на групите, чиито социални норми предполагат недопустимост на проява на дискриминация.

Конструктивно обсъждане – възможно е това да бъдат онлайн общности, родителски групи за споделяне на опит, социални услуги, подкрепящи родителството, и др., които да позволят както рефлексия, така и влияние в емоционален, когнитивен и поведенчески план.

Припознаване на групите, чиито социални норми са ориентирани към позитивни възпитателни методи като референтни.

В този контекст предлагам следните схеми за координация относно приложението на теоретико-емпиричен модел на взаимодействие между институциите, имащи отношение към превенция на дискриминационните фактори в сферата на средното образование у нас.

Приложения на теоретико–емпиричният модел

Макар така създаденият модел да е теоретичен на този етап, проверката на неговата адекватност налага оценка на приложимостта му. Типологизирах го като теоретико-емпиричен, защото е насочен към образователната практика.

Направената оценка на заинтересованите страни показва, че социалното въздействие на интервенции, планирани по настоящия модел, има изключително широк обхват. Макар моделът да е насочен предимно за работа с педагогически и непедagogически специалисти в системата на средното образование, промяната на нагласите към проявите на дискриминация в училище биха имали пряк и значителен ефект върху живота на една друга голяма група, чийто глас рядко се чува и още по-рядко се взема предвид, когато става дума за политики или кампании за деца.

Държавните институции, като отговорни за планирането, провеждането и оценката на политики, биха имали полза от приложението на модела дотолкова, доколкото би следвало тези политики да са ориентирани към осигуряването на системи, гарантиращи спазването на международните ангажменти и националните нормативни актове. Спазването на правата на човека следва да бъде основен ангажимент на държавните институции, а правата на човека са немислими без гарантирането на правата на детето. Гражданските организации имат пряко отношение към усилията за промяна на нагласи към дискриминациите прояви в училищни условия. Въвличането на родителите като активни участници в този процес пряко кореспондира със самата идея за гражданското участие и участието на общностите. Ролята на неправителствените организации е необходимо да бъде разглеждана като системно полезна за цялостния процес на образование и обучение, а не само по отношение на изпълнението на съвместни проектни дейности за работа с родителите, работа с учениците от уязвими групи или с учениците от етническите малцинства. Системно ефективно взаимодействие е възможно чрез включването на неправителствените организации във формите на неформалното образование, но още по-значима форма е включването в реализирането на моделите за превенция и преодоляване на дискриминационните фактори.

Безспорна е необходимостта от промяна на моделите и формите за организация на гражданското образование чрез формално и неформално образование. Необходимо е националният модел за гражданско образование да бъде актуализиран с по-ефективни и по-активни форми на педагогическо взаимодействие между всички заинтересовани страни.

Взаимодействието със семейната среда с цел мотивацията на родителите да бъде развита, е във всеобщ интерес на образователната институция за изграждане на училищната общност. Съществено е гражданското образование да сплотява и изгражда такава общност с чувство за солидарност, взаимно уважение и признаване и приемане на различията. Развитието на социалната мобилност на учениците, ефективната им социализация и гарантирането на недискриминация за осигуряване на равен достъп до

качествено образование са трите стълба на образованието, които трябва да бъдат укрепвани и развивани в условията на динамиката на съвременното и глобализация. От съществено значение е при изпълнението на политики в сферата на образованието при интегрираното прилагане на социални и образователни мерки социалната подкрепа да бъде с ясна насоченост към ученици от групи в неравностойно социално положение, определени по ясни социални критерии, а образователната подкрепа да бъде насочена съобразно потребностите и в зависимост от характеристиките на индивидуалната и груповата идентичност на учениците.

Ограничения за приложението на теоретико-емпиричният модел

С оглед обективната оценка на предложения теоретико-емпиричен модел трябва да бъдат споменати някои ограничения на контекста. Ограниченията на модела се определят от гореспоменатите стратегически документи и нормативни актове в сферата на средното образование в България.

От значение е приложението на Стратегическата рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България (2021 – 2030).¹⁰ Стратегическата рамка е изготвена от Министерството на образованието и науката в сътрудничество със заинтересовани страни. Настоящият стратегически документ очертава общата рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България до 2030 г. Документът представя основните принципи и приоритети в развитието на образователната система и определя конкретни цели, дейности и мерки за тяхното изпълнение. Стратегическата рамка планира развитието на ключови процеси в сферата на предучилищното и училищното образование, като достъп до образование, обхват, повишаване на качеството, кариерно ориентиране, дигитализация на учебния процес, иновативни дейности, устойчиво развитие, формиране на нагласи за учене през целия живот, квалификация на педагогическите специалисти и др. Стратегическата рамка се обуславя от различни предизвикателства, като динамиката на обществения живот през 21 век, интензивността на темповете и нееднородността на процесите на развитие във всички обществени сфери.

Ограничение за приемане на теоретико-емпиричният модел е недостатъчно ясното формулиране на приоритета образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства в Стратегическата рамка, както и обобщаването на процесите на приобщаващо образование и образователна интеграция, без ясно отчитане на разликите в процесите. Принизена е значимостта на прилагането на рефлексивния подход при изпълнението на мерки, свързани с политиката на образователна интеграция.

В Закона за предучилищното и училищното образование¹¹ съществува забрана за сегрегация на класове и паралелки, но няма яснота по отношение на съществуващите

¹⁰ Стратегическата рамка за развитие на образованието, обучението и ученето в Република България (2021 – 2030); <https://www.mon.bg/bg/143>.

¹¹ Закон за предучилищното и училищното образование; <https://www.mon.bg/bg/57>.

сегрегирани училища, унаследени от действието на принципа за райониране в стария Закон за народната просвета. Съществен е въпросът за оценка на качеството на образованието и обучението в тези сегрегирани училища и изграждането на система за проследяване му.

Именно в този контекст, въпреки че въвеждането на формални норми и планирането, реализирането и оценката на политики, включително за децата и семействата, е отговорност и задължение на държавата, е нужно да се оцени и доколко реалистични са приемането и прилагането на реално работеща интеграционна политика у нас.

В настоящия образователен контекст с висока вероятност би се наложило прилагането на предложения теоретико-емпиричен модел да бъде модифицирано с изключително ограничено, ако не и противоположно влияние от страна на държавата. Приложението му би се реализирало на равнище академична общност и НПО.

От една страна, както е споменато и в първа и втора глава, за координационните механизми спрямо процеса на десегрегация на образователните институции може да се съди косвено въз основа на резултатите от сравнителния анализ на дискриминационните прояви и техните причини.

Отсъства образователна рамка за мониторинг и оценка, която да успява да измери именно целта, към която са насочени – промяна на дискриминационни нагласи на всички адресати (субекти) в системата на средното образование у нас. Това е постижимо и възможно във времето на реализирането на националната рамка (2021 – 2030).

Количественото измерване на дискриминационните нагласи и социалните норми представлява научно и административно, от страна на МОН, предизвикателство, което се обуславя от засиления акцент на необходимостта за изграждане и гарантиране на качествено образование в мултиетническа и мултикултурна среда. Настоящият модел предлага разбиране за сравнителната степен на тежест и обхват на конструктите, но в рамките на проведеното изследване на равнище образователни експерти, участващи в цялостния процес на образователна интеграция и недискриминация в сферата на образованието в периода 2012 – 2017 г., както и от самото ѝ зараждане като научен и практически феномен.

От тази гледна точка е необходимо следващите изследвания по темата да се фокусират върху разработването на рамка за мониторинг и оценка на практическото приложение на модела, което да позволи събирането и оценката на реални данни и съответно да даде информация за евентуално актуализиране.

❖ ИЗВОДИ

В технологичен аспект изводите са представени в научна дискусия след всяка глава на дисертационното изследване.

Тук ще се спра на **основните изводи** в дисертационният труд, по посока на поставените от мен изследователски задачи:

Изводи относно извършения функционален етнопедагогически анализ на дискриминационните фактори в сферата на средното образование у нас, спрямо прилагането на стратегически и директивни документи в периода 2012 – 2017 г.:

Развитието на сферата на средното образование е подчинено и организирано в посока качествено, приобщаващо и продължаващо през целия живот образование.

Компетентностно ориентиранят подход се очертава като целеполагаща образователна политика. В разбирането на компетентностите се включват не само знания, умения и нагласи, но и ценности.

Утвърдената визия за образование изисква организационен подход, основан на ученето през целия живот и образователните иновации.

На законодателно ниво политиката по гарантиране и защита на правото на образование в областта на училищното образование е общо уредена в Закона за предучилищното и училищното образование и е конкретизирана от подзаконовни актове – наредби, с които са приети държавните образователни стандарти по чл. 22 от ЗПУО и др.

За времето от влизането в сила на ЗПУО (2016 г.) до 2017 г. са осигурени нормативни предпоставки за изпълнение на политиките относно интеркултурното образование, заложи в стратегическите документи.

В Закона за предучилищното и училищното образование е зложено, че образованието е национален приоритет, а изпълнението на този приоритет се гарантира чрез прилагането на принципи, сред които са посочени: равен достъп и приобщаване на всяко дете и на всеки ученик; равнопоставеност и недопускане на дискриминация; съхраняване на културното многообразие и приобщаване чрез българския език; запазване и развитие на българската образователна традиция; хуманизъм и толерантност; ориентираност към интереса и към мотивацията на детето и на ученика, към възрастовите и социалните промени в живота му, както и към способността му да прилага усвоените компетентности на практика; единна държавна образователна политика за осигуряване на правото на предучилищно и училищно образование; ангажираност на държавата, общините и юридическите лица с нестопанска цел, работодателите, родителите и други заинтересовани страни и диалог между тях по въпросите на образованието и др. (чл. 3 от ЗПУО).

Сред основните цели на училищното образование са формиране на национално и гражданско самосъзнание и на толерантност и уважение към етническата, националната, културната, езиковата и религиозната идентичност на всеки гражданин; съхраняване и утвърждаване на българската национална идентичност; придобиване на компетентности, необходими за успешна личностна и професионална реализация и активен граждански живот в съвременните общности; развиване на умения, ценности и нагласи относно глобалните процеси, устойчивото развитие и членството в Европейския съюз и др. (чл. 5 от ЗПУО).

За недопускане на дискриминация в училищното образование допринасят текстът на чл. 62, ал. 4, текстът на чл. 99, ал. 4 от ЗПУО, по смисъла на които не се допуска обособяването на децата и учениците в групи/паралелки въз основа на етническата им принадлежност. За съжаление, у нас съществуват и региони с преобладаваща част на населението от ромската и турската етническа общност. Там е невъзможно да се структурират разноетнически паралелки в училище. Според мен, там трябва да се работи в посока внедряване на педагогически иновации за повишаване на качеството на образователния процес на учениците и актуализиране на стратегиите на училището в плана интеркултурни и социокултурни компетентности. Необходима е и промяна на етнопедагогическите и етнопсихологическите подходи за образование в монокултурна среда.

Наред с изучаването и използването на българския език в системата на училищното образование, посочено като право и задължение на всеки български гражданин (чл. 13, ал. 5), се залага и правото учениците, за които българският език не е майчин, да изучават и майчиния си език при условията и по реда на този закон и под грижата и контрола на държавата (чл. 13, ал. 6).

Устойчивост и надграждане са осигурени и за политиките за създаване на допълнителни условия за децата, за които българският език не е майчин, за изучаването му с цел подпомагане на образователната интеграция – при условия и по ред, определени в държавния образователен стандарт за усвояване на българския книжовен език (чл. 16 от ЗПУО).

Изводи във връзка с извършеният SWOT етнопедагогически анализ на дискриминационните фактори в сферата на средното образование у нас, спрямо прилагането на стратегически и директивни документи в периода 2012 – 2017 г.

В ЗПУО са дефинирани следните понятия:

„Отпадане от училище“ – отписването от училище на ученик до 18-годишна възраст на основание чл. 173, ал. 2, т. 2 и 3, преди завършване на последен гимназиален клас, ако лицето не е записано в друго училище (§ 18 от Допълнителните разпоредби).

„Преждевременно напуснал училище“ – лице на възраст между 18 и 24 години, завършило най-много основно образование, което не участва в никаква форма на

образование или обучение (§ 21 от Допълнителните разпоредби). В този смисъл това е един „резултативен“ показател по отношение на отпадането от училище.

В чл. 5, ал. 2 от ЗПУО изрично е посочено, че държавата провежда политики за предотвратяване на ранното отпадане на учениците от училище. Съгласно чл. 263, ал. 1, т. 8 от ЗПУО педагогическият съвет в училище приема програма за превенция на ранното напускане на училище, което допринася за успешно осъществяване на училищни политики за включване на учениците в училищното образование. В тази връзка средствата за подпомагане на равния достъп и за подкрепа за личностно развитие включват реализиране на училищни програми за превенция на отпадането от училище и за намаляване на броя на преждевременно напусналите и др. (чл. 283, ал. 1, т. 8).

Осигуряването на „качествено образование в мултикултурна среда“ също среща проблеми при реализацията си. Тук е необходимо да се прецизира терминът „мултикултурно образование“. Според мен акцентът трябва да бъде върху межкултурната рефлексия в нейните четири аспекта: комуникативен, кооперативен, интелектуален и личностен.

Личностният аспект е насочен към стимулиране на реална самооценка у ученика на базата на промяна на социалните нагласи в емоционален, когнитивен и поведенчески план. Стимулиране на развитието на емоционалния самоконтрол, осъзнатата емпатия и емоционалната интелигентност на ученика.

Фактите в SWOT анализите доказват, че в разноетнически училища са подкрепени 387 деца през 2014 г., а през 2017 г. те са 3468.

Разработеният от група експерти национален стандарт за интеркултурно образование (в частта на стандарта за ГЗЕИО) съответства на международните стандарти. Необходимо е той да бъде актуализиран на всеки четири години предвид новите поколения ученици и промените им установки.

Съществува напредък относно създаването на средищни и защитени училища, които са изключително необходими от гледна точка на социалната интеграция и приобщаващото образование на населението с ромска идентичност, както и на населението, което околните определят като такова, които живеят в малки и отдалечени населени места. Едно от най-съществените постижения на подпомагането на равния достъп до качествено образование е постигнатият широк обхват на децата, включени в обучения за изучаване на български език, за които той не е майчин. Езиковата интеграция е най-добрият възможен начин за успешна последваща социализация на пазара на труда и е ключ към преодоляването на сегрегацията и концентрацията на бедност, основана на етнически характеристики. Устойчива и успешна е политиката за целодневна организация на учебния ден за учениците от 1. до 8. клас от средищните училища, като преодолява както някои недостатъци в семействата, в които няма образователен капацитет за подкрепа на децата в образованието, така и проблеми, свързани с концентрацията на бедност в някои райони на страната.

Подобрили са условията за превенция на отпадането от училище и за мотивация за учене чрез въвеждане на нови регламенти относно заниманията по интереси и финансирането им в държавните и общинските училища, като в тази връзка се осигуряват целеви средства от държавния бюджет. Предоставят се средства от държавния бюджет и за кариерното ориентиране на учениците, което се реализира чрез дейности за професионално консултиране и ориентиране за различните етапи на образователната система. Те се извършват от 93 квалифицирани кариерни консултанти към 27 центъра за подкрепа за личностно развитие, обучени в съответствие с международно признати стандарти.

С цел създаване на подкрепяща и сигурна среда в най-добрия интерес на ученика е увеличен броят на училищните психолози и педагогическите съветници в училищата. През 2017 г. в средствата за издръжка на дейностите по възпитание и обучение на децата и учениците са включени такива за осигуряване на възможност за назначаване на училищни психолози и педагогически съветници в училища с до 400 ученици. Необходимо е да се работи върху държавните професионални изисквания за образователни медиатори, социални работници и помощници на учителя. Това е една специфична категория от непедagogически специалисти, които не притежават базисно образование, и в този смисъл дейността по превенция на дискриминационните фактори е на емпирично равнище. Това ще доведе до проблеми в процеса на педагогическото взаимодействие учител – ученик и учител – родител, както и при взаимодействието със заинтересованите страни в процеса.

При направената от **мен класификация** на съществуващите в системата на средното образование дискриминационните фактори е видно следното:

Педагогическите специалисти най-лесно разпознават дискриминация по раса, етническа принадлежност, националност, увреждане, възраст, вяра и религия, но все още са неосъзнати признаците човешки геном, лично положение, обществено положение, имуществено състояние, политическа принадлежност.

Във връзка с осъзнатостта на признаците са свързани в определена степен и предрасъдъците, стереотипите и нагласите на педагогическите специалисти, като те в най-голяма степен са негативни по признаците етническа принадлежност, националност, сексуална ориентация, религия и вяра.

Педагогическите специалисти трудно разпознават процесите и фактите на дискриминация в плана образование. Това се доказва чрез неадекватния и некомпетентен избор на учебници и учебни помагала, както и при разработването на учебни програми. Тук причините са от организационен, лобистки и компетентностен характер.

Съществува несъответствие при избор от учителя на учебниците и учебните помагала в качеството им на дидактическо средство с интеркултурните маркери на училищното среда. Те не са съобразени със стратегията за развитие на конкретното училище в неговия четиригодишен период и с етническите и социокултурните маркери

на средата. В самите стратегии за развитие на училището и съпътстващите ги образователни модели не са кодирани етнопедагогически и етнопсихологически подходи. Отсъства анализ на външната и вътрешната етнопедагогическа среда. Стратегиите не са съобразени с етническите маркери на конкретното селище и регион. Те не са съобразени и с актуални стратегически и директивни документи в сферата на интеркултурното образование. Държавният образователен стандарт по ГЗЕИО в частта интеркултурна образование не се кодира в стратегиите за развитие на конкретното училище.

Социалните стереотипи и нагласи са категории или споделяни вярвания от голям брой хора, които неминуемо генерализират цяла общност или обобщават група хора и се коренят в основния когнитивен процес на категоризиране, структурирайки натрупания опит от заобикалящата среда. Ако се допусне съществуване или възпроизвеждане на стереотипи или негативни нагласи чрез учебните програми, учебните планове, съдържанието на учебниците и учебните помагала, те са с голяма устойчивост и остават като последици в обществените взаимоотношения в дълъг период.

Изводи, свързани с типологизирането на дискриминационните фактори и причините за тяхното възникване в интеркултурна образователна среда

В следствие на проведените диагностични етапи в дисертационното изследване се установи следното:

Педагогическите специалисти и образователни експерти определят интеркултурното образование като една от приоритетните области в съвременното образование. Дейностите в областта на интеркултурното образование са условие за позитивни промени в българското образование. Педагогическите специалисти не познават европейските и националните документи, свързани с интеркултурното образование. Като много значими и приоритетни в план интеркултурно образование учителите, образователните медиатори и други педагогически специалисти определят следните два количествени показателя: променената общинска нормативна база и броя на завършилите средно образование.

Педагогическите специалисти и образователни експерти поставят като следващи по приоритет и значимост количествени показатели, свързани с: броя на интегрираните ученици, броя на представителите на етнокултурните малцинства, които работят в образователната система, броя на отпадналите от образователната система ученици, броя на часовете по културно-образователни области, в които са застъпени проблемите на межкултурните отношения, броя на училищата, в които има разноетнически класове и паралелки, броя на учениците, които получават допълнителна подкрепа в училище, броя и процента на учителите, преминали квалификации и обучения по интеркултурно образование, нивото на предразсъдъци срещу етнически общности и групи сред учители и родители, броя и процента на учителите, притежаващи допълнителна квалификация в сферата на интеркултурното образование (например следдипломна квалификация или магистърска степен по интеркултурно образование),

броя и процента на учителите, които познават добре и работят със семействата на учениците, и ги ангажират за съвместна работа, равнището на знания и уменията на учениците.

Познаването и прилагането на етнопедагогически и етнопсихологически подходи за образование в мултикултурна среда от учителя е съществен фактор за недопускане на дискриминация.

Като значим фактор за недопускане на дискриминационни нагласи у учениците се очертават познаването и прилагането от учителя на документи, свързани с правата на детето и защитата от дискриминация.

Третият по значимост фактор за недопускане на дискриминационни нагласи у учениците е познаването и прилагането от учителя на подходи, форми и методи за билингвално обучение.

Единствено показателят, свързан с броя и дела на часовете, посветени на културата на малцинствата, се определя от изследваните лица като относително значим, което също е сигнал за съществуването на дискриминационни нагласи спрямо съществуващи стереотипи, предразсъдъци и стигми у учителите.

Учителите не считат за значими качествените показатели в процеса на интеркултурното образование. Отдават значение предимно на количествените показатели. Това представлява дискриминация по знание, което изисква координиране от МОН на двата национални образователни стандарта: по ГЗЕИО и за учители, директори и други педагогически специалисти. Отсъства координация при приложението на националните образователни стандарти на равнище МОН и неговите подразделения – РУО на МОН.

Като четвърти по значимост фактор за недопускане на дискриминационни нагласи у учениците се очертава знанието за интеркултурността: същност, културни недоразумения и конфликти, фактори за ефективни интеркултурни взаимодействия и т.н.

Петият по значимост фактор са знанията на учениците и учителите в областта на равните права и възможности за всички деца без разлика на раса, пол, етнически и социален произход, вероизповедание.

Шестият по значимост фактор е свързан с умения за създаване на позитивна и подкрепяща образователна среда за образователна интеграция на деца и ученици от етническите малцинства и приобщаващо образование на деца със специални образователни потребности, за диалог между представителите на различните етнокултурни общности в зависимост от тяхната възраст и компетенции. От него следват уменията за обучение и възпитание в дух на межкултурна рефлексия и взаимно уважение, познаване и приемане на културната специфика на учениците, умения да формират самоуважение към собствената културна идентичност.

Седмият по значимост фактор е свързан с уменията на учителя за педагогическо взаимодействие в мултикултурна и мултиетническа среда, в интегрирана класна стая в тясно сътрудничество с колеги, родители и широката общественост, умения за превенция на риска от отпадане на ученици от образователната система и умения за включване в подходящи проекти с интеркултурна тематика.

Като относително значими фактори от учителите, но не от образователните експерти са отчетени следните показатели: знания за историята и културата на различните етнически, религиозни и езикови малцинства. Тук можем да направим извод относно отсъствието на знание у учителите в исторически и етноложки аспект, което представлява риск за проявления на дискриминационни нагласи. Емпирико-теоретичните знания и вътрешната мотивация, както и квалификационните дейности, свързани със знания в областта на етнопедагогиката и етнопсихологията, са факторите, които най-силно биха въздействали на педагогическите специалисти за промяна на начина им на педагогическо общуване.

Осмият фактор е свързан с подкрепата от страна на местните власти и неправителствени организации. Отсъстват информационни кампании за проявите на дискриминация в сферата на образованието.

Изводи, свързани с вида връзка (обратна и/или съществена) за превенция на дискриминационните фактори в сферата на средното образование у нас през научната призма на аспектите на феномена на рефлексията: комуникативен, кооперативен, интелектуален и личностен аспекти.

Рефлексивният подход е апробиран в периода 1986 – 1990 г. и реализиран на национално равнище в годините от 1990 г. в иновативни и авторски образователни институции. Той се прилага в иновативни училища в периода 2012 – 2017 г. В момента в европейското образователно пространство той е приоритетен, като в тази образователна стратегия се има предвид преди всичко българският опит.

Комуникативният аспект е насочен към изграждане на поведенчески модели на учениците в план - превенция на дискриминационни прояви.

Кооперативният аспект е насочен към развиването на групова – екипна, дейност между учениците на следните етапи по емпиричния цикъл: преживяване, рефлексия, обобщение и пренос (трансфер на знанията, реализирани в личностни и когнитивни компетентности).

Интелектуалният аспект е насочен към осъзнаване от ученика на целеполагачата единица в познавателния обект или явление, нейното отделяне и моделиране. Тук микродизайнът се разгръща в четири стъпки: преживявам, наблюдавам, променям и анализирам. Ролята на учителя е на фасилитатор.

Налице са обратна и съществена връзка между процеса за превенция на дискриминационните фактори в сферата на средното образование у нас и основните проблеми, които се свеждат до следното:

Отсъствие на специфична подготовка на учителите както в областта на етнопедагогическите технологии, относно форми за взаимодействие с ученици с различен от българския етнокултурен произход, така и в областта на етнопсихологията, етнопедагогиката и психологическата антропология.

Учителите не могат да се справят с дидактическите затруднения на учениците при овладяване на учебното съдържание, предпоставени от недоброто владение на българския език (особено при ромската и турската общност).

Отсъстват официални политики, стимулиращи образователни иновации в организацията и управлението на интеркултурната образователна среда. Не се популяризират иновативни интеркултурни образователни модели в училище.

Квалификационната дейност е превърната в „масовизация на спорта“, без да се осъществяват мониторинг и контрол по обективни количествени и качествени индикатори.

Емпиричните анализи в различните форми за следдипломна квалификация на учители на национално равнище доказват:

- непознаване и неприлагане на вариативни ценностно ориентирани дидактически и възпитателни технологии на форми в процеса на педагогическо взаимодействие с ученици и родители в условията на мултиетническа образователна среда;
- непознаване и неприлагане на кооперативни рефлексивни форми на педагогическо взаимодействие с помощника на учителя и образователния медиатор в мултиетническа среда;
- в условията на педагогическата практика невинаги се прилагат вариативни и алтернативни модели и средства за социално включване на ученика от уязвима етническа общност или група.

Необходимо е:

Приложение на държавния образователен стандарт „Гражданско, здравно екологично и интеркултурно образование“ в частта интеркултурно образование в актуализираните стратегии за развитие на училищата (2021 – 2025).

Интеркултурната компетентност да се приеме като част от базовите компетентности на педагогическия и непедагогическия специалист.

Създаване на мрежа за устойчивост и продължителност на квалификационните дейности с учителите, които работят в региони с компактни маси ромско и турско население.

Създаване на консултантски групи от образователни експерти и специалисти в областта на интеркултурното образование, които да оказват конкретна помощ намясто в интеркултурни училища за решаване на противоречия и конфликти.

Създаване на база данни с образователна информация за разноетническите училища (училища за различни култури), за техните затруднения и реализирани успешни практики, които да послужат като модел за мултипликация от позицията на МОН.

Приложение в системата на средното образование на етнопедагогическите технологии в различни форми и дидактически помощни средства, с цел предоставяне на образователен инструментариум, благодарение на който ще бъде взето под внимание интеркултурното измерение в учебния план и учебни програми.

Хипотезата може да бъде потвърдена само чрез осигуряване на:

променена обществена нагласа спрямо учениците от етническите малцинства и мнозинства;

засилена познавателна вътрешна мотивация у ученика за взаимодействие в образователния процес;

субект-субектни взаимоотношения „педагогически специалисти – родители“; „непедагогически специалисти – педагогически специалисти“ и други.

подобрени условия за равен достъп до образование на ученици от етнически малцинства;

подобрено усвояване на българския език от ученици, за които българският не е майчин или семеен;

подобрена външна и вътрешна педагогическа среда и гарантирани благоприятни условия за провеждане на качествен образователен процес в училище, базиращ се на стандарт „Качество на образователните институции“ и стандарт „Инспектиране“.

стимулираща адаптация на учениците от етническите малцинства към образователния процес и формиране на межкултурна рефлексия към другите;

подобрени взаимоотношения ученици – ученици, ученици – учители, родители – деца, родители – учители;

усвоени умения за позитивно межкултурно общуване, за ограничаване на противоречиви дискриминационни ситуации в училище;

специфична квалификация на педагогическите специалисти в условията на образователните институции (вътрешнометодическа квалификация) и приложени от тях педагогически технологии за взаимодействие в интеркултурна образователна среда.

❖ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Рефлексивният подход се утвърждава като доминиращ подход в българското образование, а от няколко години и в европейски и азиатски контекст. Компетентностите включват не само знания, умения и нагласи, но и ценности. Те не са пасивна, а дейностна и установъчна характеристика на личността.

Ценностно ориентираното рефлексивно образование у нас изисква стимулиране на развитието на когнитивни (включително дигитални) и некогнитивни (включително социални и емоционални) компетентности. Рефлексивната личност трябва да притежава гражданска и национална идентичност, което налага формирането на граждански компетентности у ученика.

Рефлексивната картина на образованието у нас предполага приложение в педагогическата практика на ценностно ориентирани рефлексивни форми на етнопедагогическо взаимодействие. Всеки етап от развитието на обществото предполага смяна на етнопедагогическите и етнопсихологическите подходи спрямо личностното развитие на всички адресати в образователната система. Това от своя страна изисква актуализиране на държавните образователни стандарти (процес и резултат) на етап училищно образование. Необходимо е да се осигурят рефлексия, приемственост и преход на всички етапи на образователната ни система.

Стратегическата рамка на българското образование (2021 – 2030) насочва към политики за качествено приобщаващо образование. Акцентът е върху пълноценното включване и приобщаване в образователния процес на учениците със специални образователни потребности и тези от уязвими групи. В тази посока съществени фактори са ефективното диагностициране и определянето на индивидуалните потребности в съответствие с спецификата на ученика, а не глобализиране в групови потребности. Несъвместимо с принципите на приобщаващото и качественото образование е ученици от етнически произход да бъдат определяни като ученици със специални/специфични/ образователни потребности само поради своя произход, без да бъдат диагностицирани. В изпълнение на тези образователни политики е съществено да има ясни и точни критерии за уязвимост, ефективно диагностициране, както и ясни параметри и граници за интегрирания подход на приложение на образователните мерки и мерките на социална подкрепа.

Тук отново съществува терминологична научно- практическа неяснота относно прилагането на процесите на приобщаващото образование, интеграцията чрез образование и интеркултурното образование. Проблемът е, че тази неяснота води до прилагане на дискриминационни за ученика образователни мерки и създава предпоставки за засилване на въздействието на дискриминационните фактори в сферата на средното образование. Така възниква парадоксът, че част от учителите не прилагат тези политики, което в действителност е необходимо и с най-голяма полза за ученика. Това от своя страна представлява неосъзнат процес на дискриминация по признак - знание.

В проекта за стратегическа рамка за развитие на образованието, обучението и учене в Република България (2021 – 2030) на МОН, чрез SWOT анализ се предвижда също да се прилагат мерки за адаптация и плавен преход от семейна към образователна среда и при преминаване между отделните етапи и степени на образование, което ще подобри образователната ситуация в страната. В стратегическата рамка се акцентува на изпълнението и надграждането на политиките за осигуряване на ранен и равен достъп до образование, превенция на отпадането и реинтеграция в образователната система.

Приоритетно ще се изпълняват мерки, насочени към гарантиране на устойчивост на процеса на образователна интеграция, намаляване на неравенствата, насърчаване на социалното включване, мотивация на деца и родители за образование и за привличане на родителите като пълноценни участници в образователния процес.

Целеполагаш въпрос в лоното на дискриминационните фактори в сферата на средното образование остава връзката приобщаващо образование – образователна интеграция – интеркултурно образование.

Процесът на интеграция чрез образователните политики и механизми в сферата на средното образование не изисква етносоциална асимилация и културна трансмисия. Този процес изисква наличието на професионални и личностни компетентности у педагогическия и непдагогическия специалист в сферата на етнопедагогическото и етнопсихологическото знание и познание, основащи се на принципа на неопределеността в етнологията (Л. Гумильов).

Извършеното от мен етнопсихологическо изследване е потвърждение за една от тезите в етнологията – съотношението: „моделиране – система“ (Л. Гумильов) и процеса на моделиране в историческото време. Феноменът на дискриминация е разгледан в два плана: 1) Като усещане за дискриминация на субекта по признак – етнос / въпросник и интервюта; 2) Като дискриминационен факт по признак – етнос / описание на отделен случай, кабинетен анализ на документи и видове анализи.

Според В. Тепавичаров: „Образованието е ключово понятие за реализацията и интеграцията на отделните етнически и религиозни групи в глобалния свят и в държавообразуващите нации. Това означава те да съхранят своята етническа и верска идентичност, своята култура и самоличност и същевременно да са част от другите на равноправна основа. А тази равноправна основа е тъкмо образованието. Тя е и ключът към етническата и верска хармония, към взаимното зачитане и толерантност“.¹²

Пак там В. Тепавичаров прогнозира: „Едно от възможните решения е въвеждането на етнологията в обучението не толкова с академична научна цел, а по-скоро като средство за опознаване на различните групи, на тяхната култура и етнически стереотипи“.¹³

¹² Тепавичаров, В. Етнопедагогически модел за работа с родители. София: УИ, 2015.

¹³ Пак там, с. 34.

Време е да се заяви и в доказателствено-научен план необходимото и съществено целеполагащо присъствие на етнологията в сферата на средното образование. Не знанието и не познаването на културните и етнопсихологическите специфики на дадена етническа общност (група) води до създаване на условия за проява на дискриминационни практики в условията на образователните институции.

Основният превантивен фактор е познаването и прилагането от педагогическите и непдагогическите специалисти в сферата на средното образование на етнопедагогически и етнопсихологически подходи и практики и технологии на форми на образователно взаимодействие в мултикултурна и мултиетническа образователна среда.

Усвояването на знания, умения и компетентности за интеркултурно образование предполага прилагане на модели за превенция на дискриминационните фактори в образованието. В тази връзка е значимостта на разработения теоретико-емпиричен модел за типология на причините за възникване на дискриминационните фактори в образованието и механизма за тяхната превенция. Важността на модела се изразява и по посока намаляване на образователните неравенства, тъй като част от образователните неравенства са резултат от съществуващи дискриминационни форми. Динамиката на съвремените ни, глобализацията и новият мироглед за световно образование и култура категорично установяват изискванията за образователна среда без дискриминационни фактори и все по-ефективни образователни и социални мерки за преодоляване на образователните неравенства.

Практиката в областта на образователната интеграция през последните години показва, че недостатъчното прилагане на целево стимулиране за качествено педагогическо взаимодействие с ученици от етническите малцинства води до дефицити в професионалната мотивация на учители, директори и други педагогически специалисти. При формалното отношение към повишаването на квалификацията професионалната и познавателна мотивация се отнасят по-скоро до получаването на документ, който да удостоверява факта, че е преминало обучението, а не до резултатите и приложението им в педагогическата практика.

За недопускане на дискриминация в училищното образование допринасят текстът на чл. 62, ал. 4, текстът на чл. 99, ал. 4 от ЗПУО, по смисъла на които не се допуска обособяването на децата и учениците им в групи/паралелки въз основа на етническата им принадлежност. За съжаление, у нас съществуват региони с преобладаваща част на населението от ромската и турската етническа общност. Там е невъзможно да се структурират разноетнически паралелки в училище. Според мен, там трябва да се работи в посока внедряване на педагогически иновации за повишаване на качеството в образователния процес на учениците и актуализиране на стратегиите на училището в плана интеркултурни и социокултурни компетентности. Необходима е и промяна на етнопедагогическите и етнопсихологическите подходи за образование в монокултурна среда.

Изхождам от една обобщена картина, изградена върху резултатите от изследвания на множество автори върху проблемите на образованието на етническите малцинства, като съм отдавал предпочитание на парадигмата на интеркултурното образование, която по етнокултурни, етнопсихологически и етнопедагогически причини има водеща роля у нас. Ето защо в изследването си считам за необходимо да определя като целполагащ интеркултуралисткия образователен дискурс.

❖ ANNOTATION

The dissertation contains 325 pages, of which 305 pages are exposition text and 20 pages of appendices. The structure of the text includes an introduction, three chapters, inference, conclusion, literature, bibliographic reference of documents, list of 81 respondents and applications in electronic form.

The references used in the dissertation include 172 titles, of which 114 sources in Cyrillic and 58 in Latin. The basic bibliography includes 52 documents. A list is displayed at the beginning with graphics and schemes from the Ethnopsychological study.

Nine electronical appendices are included:

- Questionnaire for typology of the reasons for the manifestation of discriminatory factors in the field of secondary education in Bulgaria.
- Model of school educational policy in intercultural education environment, National Representative Survey: "Stereotypes and Prejudices in Textbooks, teaching aids, educational programs, and plans in the pre-school and primary education.
- Advocacy Campaign for Tolerant Education "Raising a Xenophobe", the semiotics of oneself and the other.
- Semi-structured interviews of the five research stages.
- The introduction of the dissertation substantiates the topicality and significance of the empirical-theoretical ethnopsychological research.

The dissertation is divided into three theoretical chapters.

The first chapter of the dissertation is focused on a functional analysis of the policies of the Ministry of Education and Science in the field of secondary education in the Republic of Bulgaria. It emphasizes the ethnopedagogical grounds of the analyzed policies.

In the second chapter of the dissertation are analyzed the ethnopsychological aspects of the reflective picture for the manifestation of discriminatory factors in the field of secondary education in the Republic of Bulgaria in the period 2012 – 2017.

Chapter Three presents a research module: Reflective picture of discriminatory factors in the field of secondary education in the Republic of Bulgaria in the period 2012 – 2017 - diagnostic and technological aspects. Quality expert, empirical quantitative ethnopsychological and ethnopedagogical analysis (personal reflexive technique) is also presented, together with a graphic scheme of a theorist - an empirical reflexive model.

Conclusions are made on the typology of the set tasks. The conclusion contains recommendations and paradigms for future research.

❖ **ОСНОВНИ ПРИНОСИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД**

➤ **В теоретичен план:**

Разработен е теоретико-емпиричен модел за превенция на дискриминационните фактори в сферата на българското средното образование.

Определени са етнопсихологическите условия за превенция на дискриминационните фактори в сферата на българското средното образование.

Анализирана е етнопедагогическата специфика на рефлексивната картина на българското средно образование в периода 2012 – 2017 г.

Извършени са функционален и SWOT етнопедагогически анализ на дискриминационните фактори в сферата на средното образование у нас спрямо прилагането на стратегически и директивни и документи в периода 2012 – 2017 г.

Извършено е типологизиране на причините за възникване на дискриминационни прояви в монокултурна и интеркултурна образователна среда.

Анализирани са етнопсихологическите маркери на причините и предпоставките за възникване на дискриминационни прояви в сферата на българското средно образование в периода 2012 – 2017 г. и мерките за превенцията им.

➤ **В изследователски (емпиричен) план:**

Извършена е оценка на разпознаваемостта и доверието към институциите, работещи по въпросите на дискриминацията, спрямо прояви на дискриминационни фактори в сферата на българското средно образование (2012 - 2017).

Изследвани са установките и информираността на 81 образователни експерти за проява на дискриминационни фактори в сферата на средното образование у нас след влизането в сила на ЗПУО (2016).

Изследвани са установките и информираността на 53 педагогически специалисти: учители и директори на училища, за проява на дискриминационни фактори в сферата на средното образование у нас след влизането в сила на ЗПУО (2016).

Извършен е анализ на лична рефлексивна техника в план етнопсихология, в качеството ми на експерт по въпросите на недискриминацията.

❖ ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННОТО ИЗСЛЕДВАНЕ:

1. Каменов Л., (2019 г)Рефлексивна картина на специални „мерки – модели” за образователна интеграция на деца и ученици от етническите малцинства и други групи в неравностойно положение / сп. "Предучилищно и училищно образование" ., брой 3/ 2019 г. 64-77, ISSN 2535-0692 (Print).

<https://www.obrazovaniebg.org/sadarzhanie/spisanie-organizatziya-i-upravlenie-na-uchilishteto-i-detskata-gradina?start=12>

2. Каменов Л., (2019 год.), „Развитие и актуални модели на взаимодействието „образователни институции-семейство“ като мерки за преодоляване на рефлексивни фактори за дискриминация в образованието“, сп. „Стратегии на образователната и научна политика“, брой 1/ 2020 г стр. 78-92, ISSN 1310 – 0270 (Print), ISSN 1314 – 8575 (Online)

<https://strategies.azbuki.bg/staregies/sadarzhanie-na-sp-strategii-na-obrazovatelната-i-nauchната-politika-2020/sp-strategii-na-obrazovatelната-i-nauchната-politika-knizhka-1-2020-godina-xxviii/>

3. Каменов Л., (2019 год.) „Развитие и актуални модели на взаимодействието „образователни институции- семейство“, Сборник научни трудове от научно практическа конференция „Предизвикателства на съвременieto и качеството на образование “, ISBN 978-619-201-329-5

<https://izdatelstvo.shu.bg/sbornik-nauchni-trudove-ot-nauchno-prakticheskа-konferenciya-predizvikatelstvata-na-savremieto-i-kachestvoto-na-obrazovanie/>

4. Каменов Л., (2020 год.), Типология на дискриминационните фактори в системата на средното образование/ Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“, том XXIV D, стр. 479- 489, ISSN1314-6769

<https://www.scribd.com/document/>

5. Каменов Л., "Укрепване на капацитета на ромското гражданско общество и засилване участието му в мониторинг на националните стратегии за интегриране на ромите“ (2018 год) ,ГД "Генерална Дирекция "Правосъдие и защита на потребителите" Дирекция D — Равенство и гражданство в ЕС, Европейска комисия, консултант и рецензент.

<http://www.amalipe.com/files/publications/2017-C1-Bulgaria-local-electronic.pdf>.

